

Susan Knowles-Chester (1788–1851)

Den 12 december 1847 är dagen som avgör Susan Knowles liv, hon är då närmare sextio år gammal, och fyra år senare dör hon. Hennes liv inbegriper många dagar som hon ser fram emot, som på förhand, och även när de äger rum, fylls med betydelse, men som sedan inte infriar det löfte de bar med sig. När just denna tolfte december tar sin början, i vår Herres år 1847, är den emellertid som alla andra vinterdagar, mörk om morgonen, mörk om kvällen, och kall, nordanvinden för med sig kornsnö i sina andetag, gatorna i Bridge Fowling ligger huttrande vita i skymningen. Endast en kort stund avslöjar fotavtrycken i snön vart Susan har styrt stegen, till höger in på Church Street, uppför den branta backen längs med kyrkogården, och när hon så småningom viker in på baksidan av prästgården kan ingen längre urskilja spåren och på så vis avgöra vilken stackars själ Dödens sändebud har skyndat till.

Byborna hyser förakt för hennes arbete, vart hon än går följer sorgen med som drivved i hennes kölvatten, men likväl är det många som tillkallar hennes hjälp när tiden är kommen, det är något av en offentlig hemlighet. Alla vet att de allra flesta, om de så tillhör de starkaste i tron, lämnar det jordiska med både ängslan och kroppslig förnedring, men det enda man talar om är hur rofyllt den avlidne fann sig i Guds vilja, hur stillsamt, hur trösterikt det var, och likaså vet alla i byn att många av de kvinnor som har vårdat en familjemedlem i flera veckor, ibland flera år, inte förmår att uppfylla denna sista plikt, på grund av sorgen, eller så vågar de inte, de vill inte, de vet inte hur de ska göra. Susan lär dem de vördnadsfulla ritualerna, de praktiska handlingarna, men även sedan de har lärt sig hur man gör den där första gången föredrar de att överlåta det till henne. Hon kommer i hemlighet, går därifrån i hemlighet, vid bakdörren trycker de välbeställda ett par shilling i hennes hand,

de fattiga ett par pence, ingen behöver få veta någonting om det, ibland inte ens familjen, ibland inte ens deras make.

Det var hennes mor som lärde henne hur man gör, när hennes egen lilla Susey gick bort, flickan var bara fyra år gammal när scharlakansfebern tog henne. Det värsta med ritualen, tyckte Susan, var de våta vaddtussarna som hon måste lägga på sin lilla dotters ögonlock, för i flera timmar efter att Susey hade slutit ögonen för sista gången hade hon en känsla av att flickan ville öppna dem igen och se på sin mor med den där blicken som var så varm och brun och hjälplös. Och inte mindre hemsk var bindeln som Susan måste knyta fast runt hennes haka innan likstelheten satte in, som om hon tvingade henne att tiga för evigt. Men Susans mor förklarade för henne att det var av kärlek och respekt som de förberedde Susey så gott de kunde för det eviga livet. Bönerna de bad, tvagningen, den rena nattskjortan, kamningen av det kortklippta håret, de knäppta händerna, allt måste vara fulländat för dem som ville se henne igen, och även för Susey själv, som nu skulle möta sin Skapare med värdighet och bli insläppt i himlen som en liten ängel. Det är som en vigselceremoni, sa Susans mor, då tvättar man sig också bakom öronen och mellan benen, man tar på sig finkläderna, uttalar högtidliga ord och sedan börjar man ett helt nytt liv. Susan hade aldrig glömt det där, en vigselceremoni, det var så hon försökte se det, medan andra bara såg Döden.

Mörker föll över Susans liv efter Suseys hädangång, hon vaknade i Dödens skugga och i samma skugga gick hon till vila, dag efter dag, kväll efter kväll, som en oupphörlig marsch från säng till säng. Tidigare i livet hade hon aldrig ägnat närmare tanke åt symboliken i det sorgesvarta, åt klokskapen i pastor Draydens bibelord eller åt den tröst som stod att finna i en familjegrav, likt en omsorgsfullt uppbäddad säng som hon en gång skulle få krypa ner i och vagga Susey till sömns. Trösterik var också tanken att alla dessa ritualer hade utformats under årtusenden av miljontals andra människor som drabbats av sorg före henne, och tillsammans hade de kommit fram till att det var de här handlingarna som skänkte lindring och

hugnad. Suseys grav fanns där att besöka, locken från Suseys blonda hår fanns där att röra vid och som ett minne av tiden då de ännu inte nödgats klippa av henne håret på grund av febern, det fanns predikningar, psalmer och böner att höra på, sjunga och viska. Som en besvärjelse närmade sig de nogsamt utvalda orden mörkrets ytterkant, där livets ljuskrets nådde fram till de döda, kittlade deras tår, strök dem över hjässan, inte mer än så, så att de visste att man tänkte på dem, men utan att väcka dem. Och det var så det kom sig att Susan på söndagar, bara på söndagar, gick till sängs med frid i sinnet eftersom hon hade varit uppe hos Susey, hon hade gett henne en godnattkyss och stoppat om henne, och nu skulle hon kunna sova, både hon och Susey.

Helst hade Susan velat glömma Dödens uppenbarelse i köttet, men det var just bilden av Suseys kropp på likbädden som levde starkast i hennes minne. Hennes onaturligt bleka ansikte, hennes anletsdrag, stelnade i en min av uppgivenhet och förvåning, de små händerna fromt och vuxet knäppta på bröstet, och så kall hon var, varje gång Susan gav efter för impulsen att gripa tag om hennes fingrar, kyssa hennes kind, ryggade hon tillbaka för det styva och kalla hon rörde vid, som stärkta lakan på vintern. Hon pratade om det med pastor Drayden, han sa att det var mycket mänskligt att minnas just en chockerande händelse som den här. Om du lär dig att se döden som en ofrånkomlig del av livet, sa han, så kommer dina minnen av den levande Susey att återvända.

Susan visste inte vad hon skulle ta sig till med det rådet, nu mer än någonsin förut var hon medveten om att varje människa en gång skulle dö, vad mer hon måste begripa för att återfinna Susey var oklart för henne. Hon vågade inte fråga pastor Drayden om det igen, men han lade märke till att nedstämdheten inte lämnade henne. Och så kom det sig att han på den värsta dagen i sitt liv åsidosatte sin egen vanda, tillfälligt, och bekymrade sig om hennes.

Pastor Robinson Drayden var gift med Betty Standcliff, som han hade träffat när han studerade i Cambridge. Han älskade henne mycket, för mycket, viskades det i Bridge Fowling, för hon blev

med klockans regelbundenhet gravid, samtidigt som hon var späd till liv och lem och led av bräcklig hälsa. Under sex års tid hade hon drabbats av två missfall och fött fyra döttrar, inte en enda son, och när det femte barnet skulle komma till världen blev de till och med tvungna att tillkalla doktor Allsopp. Mary Pickles, prästgårdens hushållerska, gick och hämtade honom mot slutet av eftermiddagen, Susan såg när de med raska steg kom gående på Barley Street. Hon bad för Betty och under timmarna som följde tänkte hon på henne många gånger.

Mitt i natten vaknade hon av att det bankade på ytterdörren, Joseph gick sömndrucken ner i bara nattskjortan, och en kort stund senare ropade han mot övervåningen att det var Mary från prästgården, hon var där för att hämta Susan. Susan klädde snabbt på sig och skyndade nedför trappan. Är det något på tok med Betty, frågade hon, och Mary berättade att barnet hade legat fel, med fötterna mot utgången, som hon uttryckte det. Doktor Allsopp hade frågat pastor Drayden vilken av dem han ville behålla, modern eller barnet, och pastor Drayden hade utan minsta tvekan valt sin hustru. Men hon hade opponerat sig mot det här romantiska beslutet, förlossningen hade redan pågått så länge och var så svår, hade hon sagt, hon skulle ändå avlida inom några dagar, det lilla uns av liv hon hade kvar i sig var avsett för hennes barn. De två männen kunde inte göra annat än att respektera hennes önskan. Med stor möda lyckades doktor Allsopp vända på barnet, och så föddes hon, frisk och levande, ett sannskyldigt mirakel, ännu en flicka var det. Hon heter Helen, berättade Mary, men Betty sa hon ingenting om.

Susan följde med henne genom den sovande byn till prästgården. Det var en ljum augustinatt, himlaranden hade redan börjat skifta i blått och rosa, det doftade fukt och dagg om den varma dagen som slumrade bakom de blomstrande kullarna i fjärran. Susan frågade inte Mary varför pastor Drayden hade skickat efter henne. Han satt vid bordet inne i salongen med djupt böjt huvud, som om det hade blivit framtungt av alla återhållna tårar. Han var inte försjunken i bön, noterade Susan när Mary släppte in henne. Han tittade upp, och hon kände igen blicken, förvirringen, smärtan, så stor att varje

känsla bedövades, och hon visste genast varför hon var här. Hon ligger där uppe, sa han, andra dörren till vänster, skulle du vilja ta hand om henne. Bettys familj bodde långt borta i Cambridge, hans egen mor och systrar bodde strax utanför Manchester, hans döttrar, mellan två timmar och sju år gamla, var alldeles för unga, han kunde ha bett Mary, men han frågade Susan.

Susan fick med sig ett fat ljummet vatten från köket av Mary, en tvättlapp, två handdukar, ett knippe vadd samt svepdräkten som Smith Baines, byns sockerbagare och begravningsentreprenör, hade haft med sig när han kom och tog Bettys mått för kistan. När hon gick uppför trappan kändes det som om hon gick Döden själv till mötes, med bultande hjärta öppnade hon sovrumsdörren. Betty låg på rygg på sängen vid fönstret, med ett lakan uppdraget till hakan, oljelampan kastade ett flämtande sken över hennes ansikte. Någon, förmodligen Mary, hade lagt två våta vaddtussar på hennes ögon och bundit en duk runt huvudet med en stor knut på hjässan. Det såg komiskt ut, som om hon var en selad körhäst med skyggglappar och en plym på grimman. Trots att fönstret stod öppet luktade det konstigt i rummet, det var en lukt som Susan kände igen men inte riktigt kunde placera. Tills hon drog lakanet åt sidan och såg blodet. I en stor spretig fläck från knäna till strax under bröstet hade hennes innersta runnit ur henne, ut över nattlinnet, över underlakanet, som bytts förgäves, över benen och över händerna. Det fruktansvärda som måste ha utspelat sig i det här rummet överrumplade Susan, det var som om hon såg sig själv, liggande där på sängen, efter Suseys nedkomst. Inte som mor till ett fulländat litet flickebarn som på ett mirakulöst vis växt inuti henne, utan som den här helt söndertrasade kroppen. Samtidigt som hon tryckte upp tjocka vaddtussar i Betty, mellan benen, på framsidan och baksidan, tänkte hon på den fina gränsen mellan liv och död.

Hon hade varit oförberedd på de krav Betty skulle ställa på henne. När hon skyndade till pastor Draydens hjälp hade hon bara kunnat göra sig en vag föreställning om vad som väntade henne, han å sin sida måste ha vetat mycket väl vad han begärde av henne, för han hade sett hundratals församlingsmedlemmar dö. Och medan hon

tampades med Bettys kropp, de ovilliga armarna och benen, det långa, utsläppta håret, det fuktiga, unket luktande nattlinnet, och till slut, av ren förtvivlan, lät alla tankar på anständighet fara i det att hon förrättade såväl avklädning som tvagning utan att skyla kroppen med ett lakan, förbannade hon honom, hon förstod inte varför han hade utsatt henne för det här, varför han till och med hade låtit väcka henne mitt i natten.

Betty var som ett hjälplöst barn som Susan måste trösta och byta rent på, hon pratade mjukt med henne, bad henne vara snäll och hjälpa till, tröstade henne, berättade för henne om Susey, bad med henne. Det uppstod ett slags ömsesidig förståelse mellan dem under de här långa timmarna i morgonvåkten, den var av märkligt slag och den uteslöt allting annat, som om rummets väggar utgjorde hela världens gränser. Och tydligare än någonsin tidigare mindes Susan de sista två veckorna av Suseys liv, när hon på grund av smittorisken stängde in sig med henne i det lilla sovrummet, och när hon dog tillsammans med henne och ändå blev tvungen att leva vidare efteråt, ensam. Grannkvinnorna och hennes systrar bar med jämna mellanrum upp en matbricka till henne, de ställde den ute i korridoren, och med Joseph pratade hon genom dörren. Hela hennes liv var inriktat på att ta hand om den sjuka lilla kroppen och rädda den. Men hon hade stått helt maktlös inför detta, öga mot öga med den obarmhärtiga Döden.

Vattnet i tvättfatet färgades rosenrött, hon skulle bli tvungen att hämta rent vatten vid pumpen, lägga de blodiga textilierna i blöt i grovköket, byta några ord med Mary. Men hon gick inte därifrån, hon stannade kvar hos Betty i sovrummet, där de första solstrålarna letade sig in genom det öppna fönstret och med sin värme gav skärpa åt Dödens kalla närhet. Hon borstade Bettys hår, knäppte hennes händer på bröstet, satt på stolen vid hennes säng. Ett stort lugn kom över henne, som om hon hade varit nära, nästan snubblat över gränsen, som om hon för ett ögonblick skymtat landet där Susey befann sig, ett land som låg i förlängningen av allt Susan kände till, den andra sidan av livet.

Det tog inte lång tid efter det, mindre än fem veckor, innan det visade sig att Susan var gravid igen. Joseph var lycklig, men hon var i det tysta övertygad om att hon bar Dödens barn i sitt sköte, uppväckt under den där olycksaligt närgångna omfamningen med Bettys kropp. Under två år hade hon varit mycket försiktig, för hon ville inte förråda Susey med ett nytt barn. Ibland hade hon låtsats sova när Joseph ville ha henne, och de gånger hon faktiskt hade umgänge med honom smög hon efteråt ut i köket och åt vildmorotsfrön. Hon hade inte vetat att hon även måste vidta åtgärder efter att ha tagit hand om en död kropp, ingen hade berättat det för henne och det var inget hon vågade ta upp med pastor Drayden.

Nu när hon visste det, såg hon hur ett och annat hängde ihop. Hon tänkte ofta på de där timmarna i gryningen med Betty, så pass att hon längtade efter att få göra det igen, och nästa gång skulle hon gå sedligare till väga, det föresatte hon sig. Hon sökte upp Smith Baines, begravningsentreprenören, och erbjöd honom sina tjänster, han i sin tur lovade att diskret uppmärksamma sina kunder på att hon kunde sörja för omhändertagandet av deras avlidna familjemedlemmar, och sedan meddelade hon samma sak till doktor Allsopp och pastor Drayden.

Det dröjde inte länge innan hon återigen stod öga mot öga med Döden, och den här gången gick det bättre, nu kände hon inte av den förtvivlan som Betty hade väckt inom henne, och därför var det heller inte lika överväldigande. Hon anförtröddes fler döda och kom så att utforma en ritual som högtidligen innefattade alla föregående gånger, den var intim som en bön och samtidigt tillbörligt reserverad. Den tid som förflöt mellan ögonblicket då hon öppnade sovrumsdörren och såg den avlidne ligga där på sängen, berövad mänsklig värdighet, och ögonblicket då hon täckte över hans rentvagate kropp med ett snö vitt lakan och talade till honom för sista gången, tillhörde henne och Döden. Endast hon kände till hans sanna natur, de andra tittade bort från hans fula streck, hans obarmhärtighet, hans omätliga begär, och hon var hans hantlangare, hon sopade bort hans spår, så att hennes medmänniskor fann det trösterika i hans närvaro och slapp komma honom alltför nära,

åtminstone tills den ödesdigra dagen kom då han dök upp vid deras egen sängkant.

Hon födde en son, John, och hennes farhågor till trots var han varken missbildad eller sjuklig. Därefter nedkom hon också med en dotter, Martha, och inte heller henne tog han ifrån henne. Hon älskade sina barn, men inte som hon älskat Susey. Det hade inte med rädsla att göra, hon var helt enkelt oförmögen att älska dem på samma sätt, något verkade ha dött i henne när Susey andades ut för sista gången. Inte med någon talade hon om sin förstfödda, bara med honom, under de där timmarna som utspelade sig om och om igen, när hon försökte skilja honom från det kött han bitit sig fast i, samtidigt som han stillatigande iakttog hennes ansträngningar med ett spefullt grin, för omedelbart efter begravningen skulle han ändå få fria tyglar. Susey var hemligheten som de delade, precis som Susan tidigare blivit tvungen att avstå hälften av sin dotter till Joseph, gick hon nu motvilligt med på att avstå henne till Döden. Susey började bli förvirrande lik sin nye far. Efter att ha tagit hand om tiotals döda kroppar, var Susan inte längre helt säker på om det var hon själv som hade tvagat Susey den där sista gången, eller om det kanske var hennes mor som gjorde det. Hon kunde inte längre minnas exakt hur Susey hade sett ut när hon låg lik i matrummet, i den lilla kistan som Joseph hade tillverkat, nu hade hon fått samma fridfulla leende som Susan vid det här laget hade modellerat fram i en anseelig mängd döda ansikten. Och än så länge, trots vad pastor Drayden hade lovat henne, hade den levande Susey inte dykt upp bakom sina bleka, orörliga dubbelgångare.

Susan tog inte bara hand om de döda, hon sydde även liksvepningar, bårtäcken och sorgekläder, och Joseph, som var möbelsnickare, började förutom bord, stolar och skåp tillverka likkistor. Döden var en generös arbetsgivare, bara en enkel kista i almträ kunde betinga ett pris på två pund, och välbeställda bybor ville ofta ha en kista med tredubbla väggar, för en sådan kunde Joseph begära sex eller sju pund. Om det rädde karga tider i Bridge Fowling, på grund av arbetslöshet eller en sträng vinter eller en epidemi, så levde Susan

och Joseph i högönsklig välmåga, det märkte de inte bara själva, det kunde hela byn avundsjukt konstatera. De arbetade nära samman med Smith Baines som arrangerade begravningarna, han svarade för kistbärare, begravningsmåltider och, om så önskades, hästar och en likvagn. Detta samarbete innefattade även stenhuggaren William Randall, dödgrävarna Job Wynne och Frank Joiner, guldsmeden i Steadborough, Ezra Wade, som tillverkade sorgesmycken av de dödas hårlockar, tryckaren Joel Witherspoon, som sålde sorgeskort och brevpapper med sorgkant, kyrkvaktmästaren Thomas Finch, pastor Drayden och doktor Allsopp, alla profiterade de när andra led. Som gamar var de, så man bakom ryggen på dem, och vissa misstänkte dem till och med för att i egen hög person alstra de sjukdomar som härjade i Bridge Fowling, för det var ju aldrig familjerna Knowles eller Baines som drabbades av ödet.

På det fjärde året av Susans pakt med Döden, hösten 1817, dog Sarah, pastor Draydens äldsta dotter, elva år gammal, av lungshot. En regnig eftermiddag kom Mary och bad Susan följa med. Susan tog med sig väskan som innehöll Bibeln och förutom det också vadd, band och dukar, samt likdräkter och hättor i olika storlekar. Pastor Drayden såg hon inte till, dörren till salongen förblev dystert stängd, och hon hörde inga barnröster, det var helt tyst i huset. Mary anvisade henne att gå upp till övervåningen. Första dörren till vänster, sa hon, det står ett fat vatten där som du kan använda.

Det hade inte gått mer än en halvtimme sedan Sarah dog, kroppen var fortfarande varm, sorgen fortfarande påtaglig. Susan slöt hennes ögon, tyngde ögonlocken med våta tussar och band en duk runt huvudet. Utmärglad var hon, mager som en skrika, mer en liten gumma än en elvaårig flicka. Susan sköt in en stol till sängen och satte sig bredvid henne med Bibeln i knäet. Att ta hand om döda barn var alltid svårt, och vad hon än försökte så höll sig Susey alltid undan. Det skrämde henne, hon ville inte titta över sin mors axel, inte lyssna när Susan pratade med henne, inte leka på golvet vid hennes fötter.

Sittande vid sängen läste Susan högt ur Bibeln, hon bad för den

stackars Sarah och då och då blundade hon i väntan på att Susey skulle komma och hålla henne sällskap ändå. Efter en timme reste hon sig upp, och medan hon med vant, respektfullt handlag klädde av Sarah under lakanet, hörde hon barnröster nere i hallen. Hon tänkte på Susey, och så stark var tanken att hon såg henne framför sig, hennes ljusbruna ögon, hennes blå klänning, hennes blonda hår, hennes odygdiga skratt. I det ögonblicket ryckte någon i dörren, handtaget rörde sig nedåt och uppåt och nedåt igen, som om ett barn som stod på tå sträckte sig mot det. Susans hjärta hoppade över ett slag, med skräckslagen förväntan stirrade hon på dörren som långsamt öppnades. Där, på tröskeln, stod en liten flicka i fyra-, femårsåldern, klädd i blå klänning. Under en sekund, som varade i en evighet, vägrade Susan att ta sanningen till sig. Hon slukade i sig flickan, färgade hennes bruna hår blont, hennes grå ögon bruna, fyllde hennes magra kropp med hull. Det var Eliza May, pastor Draydens näst yngsta dotter. Här får du inte vara, sa Susan, du kan besöka din syster om en stund, när jag är klar med henne. Eliza reagerade inte, hon såg oavvänt på Sarahs kropp under lakanet, så stängde hon plötsligt dörren bakom sig och gick fram till henne.

Varje annat barn hade Susan skickat ut därifrån, handgripligen om så krävdes, men en rest av Susey hade fastnat på Eliza, något ogripbart som väckte värme och ömhet inom Susan, något hon inte hade känt sedan Susey gick bort, en känsla hon inte ens hade saknat förrän hon nu överväldigades av den i den här lilla flickans närvaro. Det fanns ingen mor som bekymrade sig om det stackars barnet, Betty skulle ha skämts, hennes dotter hade växt ur den himmelsblå klänningen, ärmarna var mer än en tum för korta, fällan nådde inte ända ner till fotlederna längre, den omringade vaderna, och hennes fötter var nakna och smutsiga. Hon såg ut som en av ungarna från fattigkvarteren. Har du varit ute på heden och lekt, frågade Susan.

Eliza sträckte ut armen och rörde försiktigt vid Sarahs kind. Förvånad över hur systemen hade förändrats drog hon snabbt tillbaka handen. Susan förklarade att det här var Sarahs jordiska kvarlevor och att hennes själ nu befann sig i himlen. Hade hon det varmt där, undrade Eliza. Hon vände sin skygga blick mot Susan. De vackraste

ögon Susan någonsin sett blänkte i det beniga barnansiktet, gråblå med stänk av guldbrunt, stora och glittrande, genomskinliga som en vattenpöl under sommarsolen.

Sätt dig där, sa Susan och pekade på en stol, så får jag fortsätta mitt arbete. Eliza klättrade upp på stolen och såg allvarsamt på medan Susan tvgade Sarahs kropp med en fuktig tvättlapp under lakanet. Allt var annorlunda under den där oskyldiga, gråblå blicken, rummet fylldes med Suseys närvaro, och så förrädiskt verklig var den att kontrasten mellan Susans resignation för mindre än tio minuter sedan och lyckan hon kände nu var smärtsamt stor, det krävdes en rejäl ansträngning av henne för att lyckas betvinga sina tårar.

Blir man smutsig av att dö, frågade Eliza. Inte lika smutsig som du är om fötterna, sa Susan, och i nästa ögonblick ställde hon sig på knä framför henne och tvättade hennes fötter med rent vatten ur handkannan, sedan torkade hon dem med en oanvänd handduk. Har du inga strumpor och skor, frågade hon. Eliza vickade på tårna. Jag vill inte ha några skor, sa hon. Susan försökte övertyga henne om att hon i så fall kunde bli sjuk, men hennes argument föll för döva öron.

Hon plockade upp en liksärk ur väskan och vecklade ut den över Sarah under lakanet. När hon trädde på den högra ärmen höll hon Sarah i handen, som om de var ute på promenad tillsammans, och hon såg Elizas blick riktas mot de sammanflätade händerna. Av en stundens ingivelse sträckte Susan ut sin lediga hand mot henne. Eliza vände bort huvudet, varpå Susan generad drog tillbaka handen, och eftersom avvisningens omfattning tycktes växa i rummet, berättade hon för henne om himlen, hon sa att hon skulle få möta Sarah igen en dag, men det skulle dröja länge än, och under tiden skulle Sarah leka med alla änglar som bodde där uppe, på den där underbart vackra platsen, där skulle de säkert ha väldigt roligt tillsammans. Eliza funderade en stund. Men vad händer med henne då, frågade hon, och pekade på kroppen som låg på sängen, som om det fanns två Sarah, en här på jorden, och en i den oändligt avlägsna himlen. Susan kunde inte göra annat än att förklara för henne att Sarahs kropp om tre dagar skulle begravas i en fin och bekväm kista.

Eliza berättade att Brady, deras katt, också hade blivit begravnen, ute på heden, och att hon inte kände igen honom längre när deras hund grävde upp honom en månad senare, fast det var han, sa hon. Är Gud hungrig, frågade hon.

Är Gud hungrig, det var en sammanfattning av alla de otillständiga känslor som Susan känt sedan Suseys död, all ilska, alla tvivel, all självömkan, varför hade Gud skapat Susey om hon inte fick mer tid på sig att uppleva sin jordiska tillvaro. Pastor Drayden sa att det var de Gud älskade mest som Han tog först. Detta hade Susan svårt att förstå, för borde Susey i så fall ha syndat, hade hon fortfarande varit vid liv då. Till slut kom hon fram till att det berodde på Gud, inte på Susey, en slutledning som hon gjorde i det tysta och aldrig vågade uttala högt. Gud var hungrig och Han lät Döden ta hand om smutsgöret.

När hon gick hem genom regnet, och senare på natten när hon låg sömnlös i sin säng, försökte hon komma på ett bra svar på Elizas fråga, det svar hon borde ha gett i stället för att undvikande försäkra henne om att Sarah säkert skulle bli glad när hon fick träffa katten Brady i himlen. Mamma är också där, hade Eliza påpekat. Åh, det där stackars barnet, ingen mor, ingen äldre syster som tog hand om henne, och bara en månad senare måste Susan infinna sig på prästgården igen, för även Rebecca, pastor Draydens näst äldsta dotter, hade smittats med lungsot och gett upp andan. Det rätta svaret på Elizas fråga hade blivit ännu mer angeläget, men än hade Susan inte funnit det. När Mary kom och hämtade henne tog hon med sig sin väska och begav sig till prästgården med föresatsen att försöka trösta Eliza, för vad skulle det egentligen bli av den där ensamma lilla flickan. Hon skulle berätta för henne att Guds nyckfullhet onekligen kunde verka grym i just den här stunden, men att Han hade högre avsikter med sina handlingar och att Hans vägar för dem två var outgrundliga. Senare, när hon som äldre kvinna reflekterade över sitt liv, skulle Eliza förstå meningen med sitt lidande och till och med betrakta det med tacksamhet. Det var vad Susan skulle säga till henne.

Hon visades till samma rum som förra gången, med Sarah, det

var samma säng, nästan samma flicka, det ljusbruna håret, de bruna ögonen, de långa, smala fingrarna, den utmärglade kroppen, fast Rebecca var ännu yngre, bara nio år gammal. Med ena ögat mot dörren klädde Susan av henne, tvagade henne, tog på henne svepdräkten, men Eliza dök inte upp. Susan märkte att hon hade sett fram emot att träffa henne där. Det var synnerligen opassande, som om hon hade önskat Rebeccas död bara för att ännu en gång få tvätta hennes systers smutsiga fötter. När hon var färdig gick hon och satte sig hos Mary i köket en stund, huvudsakligen med förhoppningen att Eliza skulle komma dit och värma sig vid elden, eller be om en bit bröd. Hon frågade Mary hur det stod till med de tre återstående döttrarna, är de väldigt ledsna, frågade hon. Mary sa att deras farbror från Manchester hade kommit och hämtat dem förra veckan eftersom pastor Drayden var rädd att de också skulle bli sjuka. Har de hosta, frågade Susan förskräckt, men nej, så var inte fallet, åtminstone inte när de gav sig i väg, sa Mary. Men Susan kunde inte få tanken ur huvudet att det var Döden, och inte Susey, som hon hade känt igen i Eliza May Drayden.

Som i förbigående passade Susan alltid på att förhöra sig om pastor Draydens döttrar när hon råkade stöta på Alice Finch, kyrkvaktmästarens hustru, eller makarna Appleton, som förestod postkontoret och alltid höll sig à jour med de senaste nyheterna. En vecka efter Rebeccas begravning var de tre flickorna hemma igen, Millicent, som nu var äldst, Eliza May och lilla Helen. De blev inte sjuka. Ibland när Susan besökte Suseys grav på kyrkogården såg hon dem leka och springa omkring på gräsmattan utanför prästgården, klädda i dystra sorgekläder, och ytterligare några månader senare stötte hon på dem igen, ute på heden. Helt ensamma var de, det fanns ingen vuxen i deras sällskap. Susan hälsade när hon passerade dem, men hon fick inget svar, så försjunkna var de i sitt samtal, eller kanske var det en lek av något slag. Eliza hade pratat med tillgjort djup röst, hon fäktade med armarna, och hennes ansikte med de förtrollande vackra ögonen strålade, det var en glädje som Susan fann desto mer rörande eftersom den stod i så skarp kontrast mot

den Dödens svarta skrud som hon var klädd i, som om hon tappert skrattade bort alla tårar.

Efter timmen som de tillbringade tillsammans med Sarahs döda kropp talade Susan aldrig mer med Eliza May Drayden. Hon blev en lång, mager flicka, en tafatt ung kvinna, en föga tilldragande gammal ungmö som närmade sig de trettio, alltjämt med de där praktfulla ögonen, men blicken höll hon alltid riktad mot marken när Susan stötte på henne i byn. Hon lät sin äldre syster, Millicent, föra ordet, men inte heller hon var särskilt mångordig. Förlägna var de alla tre, försagda och avsigkomna, och vem kunde förebrå dem för det, uppvuxna som de var utan mor, och även om pastor Drayden var mycket omtyckt i byn, så var han också en excentriker. William och Maggy Tanner på Grave & Green, puben mittemot prästgården, på andra sidan kyrkogården, berättade att han aldrig brukade äta tillsammans med barnen i salongen, utan alltid ensam i sitt arbetsrum. Han gick till sängs klockan åtta på kvällen och klev upp klockan tre för att genom regn och rusk och mörker gå över heden till Steadborough och tillbaka. Och sin söndagspredikan, berättade makarna Tanner, skrev han på fredagseftermiddagen uppe i kyrktornet, där ansåg han sig vara nära Gud. De påstod att man kunde höra på hans predikan vilket väder det hade varit den föregående fredagen. Susan tog allt det där med en nypa salt. Om henne själv berättade makarna Tanner tydligen att man aldrig skulle hälsa på henne med handen, för gjorde man det skulle det inte dröja mer än en vecka innan hon kom och tvagade en för sista gången, och var man gravid så gällde det att hålla sig undan helt och hållet, för om hon rörde vid magen så väntade ett missfall. Trams och dumheter, det visste Susan, som om Döden skulle låta sig dikteras.

År 1840, 23 år efter att lilla Eliza May Drayden ställde frågan till Susan om Guds hunger, kallades Susan återigen till prästgården. Hon hade hört i byn att Helen, den yngsta dottern, hade drabbats av lungsot. Doktor Drake hade tagit sin hand ifrån henne, det påstod åtminstone makarna Tanner på Grave & Green, men enligt makarna Appleton på postkontoret, som i regel tillhandahöll den

mest tillförlitliga informationen, hade Helen Drayden betackat sig för doktor Drakes behandling. Kate Appleton menade att det var ett klokt beslut, för Helen hade varit sjuklig ända sedan födseln och lungsot hämtar man sig inte från, sa hon. Men hoppet var det sista som övergav människan, det visste Susan av erfarenhet. Vissa av hennes kunder höll fast vid hoppet till och med när doktorn till slut lämnade huset och hon själv knackade på dörren.

Med tungt hjärta och väskan i hand styrde Susan stegen mot prästgården. Samma väg, till höger in på Church Street, hade hon gått när Helen var nyfödd och hennes mor hade dött i barnsäng, hon mindes det mycket väl. Nu var hon alltså på väg till prästgården för att ta hand om den dotter som Betty hade offrat livet för. Susan förvånades inte längre över Dödens tilltag, han var varken grym eller hungrig. Om det ändå hade varit så, då kunde man ha blidkat honom, eller så kunde han ha blivit övermätt. Han var likgiltig som en sten, ett moln, ett träd, som Susan själv. Hon hade blivit hans avbild.

Men prästgården, trappan, den första dörren till höger, mittemot rummet där hon hade tvättat Elizas smutsiga fötter, det berörde henne fortfarande att vara där, som om hennes sorg över Susey under alla år hade dröjt sig kvar innanför husets väggar och nu välkomnade henne med öppna armar. Det var kvavt i rummet, så hon öppnade fönstret och förbarmade sig sedan över Helen Drayden, snart skulle hon vara ett vackert lik. Om ungefär trekvart, uppskattade Susan, skulle likstelheten vara så pass långt gången att Helens muskler var böjliga i samma grad som hos en levande kvinna som beredvilligt lät sig klädas av och på. Hon tog plats på stolen bredvid sängen, plockade upp sin Bibel ur väskan och öppnade den på Jesaja 40, men hon hade inte läst mer än två verser när hon bakom sig hörde en kvävd snyftning. Ljudet kom från andra sidan väggen, en kvinna överväldigad av sorg.

De få gånger som Susan hade sett Eliza May Drayden i byn hade hon varit i sällskap med sin yngre syster, de hade gått arm i arm, tätt intill varandra, som om de sökte varandras beskydd. Med nedslagen blick skyndade de sig längs High Street, längs kyrkan, in på

Church Street, hemåt. Den här magra och livlösa kroppen som låg och stelnade på sängen i väntan på tvagning och påklädning var det sista Eliza May haft kvar av allt det hon hållit av mest. Med en klump i halsen lyssnade Susan på hennes dämpade snyftningar, då och då omvandlades de till stön och djupa, skälvande suckar, som om hon ville skrika ut allt elände och i sista stund lyckades kväva skriket i kudden. Tårar rullade över Susans kinder och ackompanjerad av sorgen på andra sidan väggen fortsatte hon att läsa högt ur Jesajas bok. Och lite senare, när trekvart hade gått, klädde hon av Helen och tvättade henne, med systemens förtvivlade snyftningar i bakgrunden. Susans tårar rann ner till hakan och droppade på Helens blonda hår, hennes bleka ansikte, hennes med vaddtussar förslutna ögon, hennes blodlösa läppar. Aldrig tidigare hade hon tagit hand om en död kropp med tårar rinnande nedför kinderna, inte ens Suseys kropp. Det var oanständigt, som att kyssa en karl och samtidigt tänka på en annan.

Hon torkade av ansiktet och snöt sig om näsan innan hon lämnade rummet. Sorgen på andra sidan väggen hade bedarrat, dämpats av utmattning, men den var inte mindre hjärtskärande än tidigare. Tvehågsen stod hon framför dörren till rummet där snyftningarna hördes. Hon lade handen på handtaget, men i samma stund som hon tryckte det nedåt uppstod en skamsen tystnad på andra sidan. Susan hade velat sluta hennes oälskade, moderlösa kropp i sin famn, trösta henne som hon skulle ha tröstat Susey om hon ännu var i livet, om hon hade fått bli lika gammal som Eliza var nu. Men hon vågade inte. När hon släppte handtaget kunde hon känna hur Eliza, med en spänd blick fäst på dörren, andades ut igen.

I korridoren på nedervåningen stötte hon ihop med pastor Drayden, och hon uttryckte sin förfäran över att han nu även hade förlorat sin yngsta dotter. Han tackade för omtanken och betalade henne sex shilling för det arbete hon utfört. Gå upp och titta på henne, sa hon, hon är verkligen fin nu. På baksidan av huset tömde hon vattnet ur tvättfatet, Mary gav henne en kopp te och de pratade om Helen, om hur blyg och söt hon var, om hur tapper hon hade varit de sista veckorna. Och när de satt där och samtalade öppnades

plötsligt köksdörren och in klev Eliza May och Millicent Drayden. De kom utifrån, de hade varit ute på promenad på heden, i mer än en timme, sa Millicent, för de hade inte varit hemma på flera veckor.

Innan hon gick hem hittade Susan på en ursäkt för att gå upp till övervåningen igen, hon hade glömt sin bibel, sa hon till Mary, och försiktigt knackade hon på dörren till rummet som snyftningarna kommit från. När hon inte fick något svar öppnade hon dörren. Rummet var tomt. Sängen vid fönstret var prydligt bäddad, det fanns inga spår av förtvivlad sorg, inga skrynkade överkast, inga kuddar våta av tårar. Från sängen hade man utsikt över Dödens kungarike, den överfulla kyrkogården, och lite längre bort det grå kyrktornet och de böljande kullarna som fortsatte ända bort till horisonten. På byrån vid ena väggen stod en rad böcker och fönsterbänken var belamrad med souvenirer medtagna från heden, stenar, vresiga grenar, en uttorkad trädknota, spräckliga ägg och skallarna av en hare och en bock med svängda horn. Susan slog upp en av böckerna, och på smutsbladet stod hennes namn med sirlig handstil, Eliza May Drayden. Det här var hennes rum.

Två år efter denna märkliga händelse, det hade nu blivit slutet av januari, berättade makarna Appleton för Susan att pastor Drayden hade blivit sjuk, så pass sjuk att hans adjunkt, Daniel Jennings, nu hade övertagit hans uppgifter, inklusive de dop, vigslar och begravingar som han annars brukade förrätta. Med ångslan inväntade Susan dagen då Mary skulle komma och hämta henne. Hon skulle stanna hos honom länge, föresatte hon sig, läsa högt för honom ur Bibeln och i sina böner berätta för Gud vilken god man han hade varit. Sin vackraste svepning skulle hon ge honom, utan att ta en extra penny betalt, hon skulle raka honom och fylla hans insjunkna gamla kinder med bomull så att han såg tio år yngre ut när hans döttrar och församlingsborna kom och tittade på honom.

Men till hennes förvåning kom Smith Baines springpojke till Josephs verkstad och frågade om han kunde tillverka en kista till pastor Drayden, ingen kom till henne. Hon tänkte att det måste

vara ett misstag, att hans två nu föräldralösa döttrar var så utom sig av sorg att de helt enkelt förbisåg att hans kropp måste beredas, och hon bad Joseph, som skulle gå och ta pastor Draydens mått, att insistera på att de även kallade på henne. När Joseph kom tillbaka berättade han att de var tacksamma för hennes omtanke om fadern, men enligt vad de hade försäkrat behövde de inte hennes hjälp, de hade redan tvagat och klätt honom själva. Med kärleksfull hand, såvitt Joseph kunde bedöma, men också oskickligt, något annat var ju heller inte att förvänta av amatörer. Hon övervägde att bege sig till prästgården på eget bevåg. Fast det lät sig inte göras utan att förolämpa Millicent och Eliza May, särskilt som hon hade förstått av Joseph att de ville ha den enklaste kistan, inga utsmyckningar, flanellfoder, spån och hyvelrester i stället för en mjuk madrass, ingen huvudkudde. De hade inga pengar, konkluderade Susan och Joseph. Och så var det mycket riktigt, för en kort tid senare avyttrades prästgårdens lösöre på auktion. Hela byn gick dit, Susan köpte pastor Draydens bibel och stolen som Eliza hade suttit på när Susan tvättade hennes fötter, eller det trodde hon åtminstone, det kunde vara en annan stol, i vilket fall som helst var den rejäl och i gott skick. Adjunkt Jennings blev ny pastor i Bridge Fowling, han bosatte sig i prästgården, och Millicent och Eliza May Drayden flyttade till ett skröpligt hus på Back Lane. Susan kände ett generat medlidande med dem, som om de bröt mot anständighetens alla regler genom att inte längre vara de personer de borde vara. Nu när de inte längre skyddades av sin fars goda namn, och inte heller hade någon bror eller make som värnade om dem, blev de inom kort föremål för de mest illvilliga rykten. Det fanns bybor som påstod att de gav sig åt män i hemlighet, och att de förkunnade egendomliga fantasier som vore dygdiga fruntimmer helt främmande. Det var, upptäckte Susan, de annars så tillförlitliga makarna Appleton på postkontoret som utgjorde källan till det här sladdret, och hon vägrade att fästa något avseende vid sådant prat. Först fyra år senare återställdes den naturliga ordningen då Millicent Drayden gifte sig med pastor Jennings och återvände till prästgården, platsen där hon en gång

hade kommit till världen, och senare flyttade även Eliza May in för att bo med sin syster och svåger.

Och så blev det då alltså den 12 december 1847, en kall, vintrig dag. En nordanvind drar genom Church Street och piskar den korniga snön mot muren runt kyrkogården, Susan skyndar med väskan i hand mot prästgården. Mary sitter vid bordet i köket, hennes händer vilar overksamma i knäet. Hon är gammal, nästan sjuttio år, så gott som blind. Susan går och hämtar tvättfatet i grovköket och fyller det vid pumpen. Med väskan på armen och fatet med vatten i händerna går hon in i hallen. Dörren till salongen öppnas och Millicent Drayden, eller mrs Jennings som hon heter nuförtiden, men det kan inte Susan vänja sig vid, hon ser fortfarande barnet i henne, Millicent Drayden kommer fram till henne. Susan ställer ifrån sig tvättfatet på ett trappsteg, sträcker ut handen och beklagar förlusten för henne och hennes man. I vanliga fall bereder det henne viss möda att fylla de här slitna orden med empati, nu måste hon lägga band på sig för att inte svälla över av medkänsla. Jag visste inte att hon var sjuk, säger Susan, avled hon plötsligt.

Millicent svarar inte, hon ser utmattad ut, skör, som en fågelunge som har fallit ur boet och nu måste klara sig på egen hand i en värld full av faror. Susan vill lägga handen på hennes arm, men Millicent tar hastigt ett steg bakåt, som om Döden själv sträckte sina giriga klor mot henne, Susan lyckas endast nödtorftigt rädda sin egen värdighet genom att låtsas som om hon måste fatta tag i trappträcket.

Vill du att vi gör i ordning henne tillsammans, föreslår hon, för alltsedan Smith Baines springpojke kom och berättade att miss Eliza på prästgården hade gått bort har hon inte kunnat tänka på annat än mötet med den här kroppen som så oväntat anförtrotts henne. Hon längtar efter det, men det skrämmar henne också, det är som om de två ytterligheterna förstärker varandra, och båda känslorna är skamliga för en kvinna med hennes ansvar.

Millicent skakar förskräckt på huvudet, nej, säger hon, nej, det skulle Eliza inte vilja. Susan insisterar, hon säger att hon själv skulle tvaga och klä på henne, Millicent skulle bara behöva sitta bredvid.

Nej, upprepar Millicent, och avskyn i hennes röst är så stark att det är som om Susan hade föreslagit att hon återigen skulle uppleva dagens förfäran, lidande och bortgång.

Pastor Jennings och John Croft, dödgrävaren, kommer nedför trappan efter varandra. Ni kan gå dit nu, mrs Knowles, säger pastor Jennings när han går förbi, det är den andra dörren till höger. Det vet Susan redan, det är rummet med det vita överkastet, böckerna och skallarna, den otröstliga sorgens rum.

Försiktigt drar hon igen dörren bakom sig och ser henne ligga där i oljelampans sken. De har lagt henne snett över sängen, som om de helt hjärtlöst hade hivat upp henne på madrassen. Hennes vänstra arm är klämd under ryggen, hennes högra underben hänger över kanten och hennes sko har skuffats in under sängen. Susan ställer vattenfatet på byrån. Hon är nervös, hjärtat bultar hårt, som om den här orörliga kroppen, ännu i livet för bara en kort stund sedan, vore hennes första döda lekamen. Hon går fram till henne som hon skulle ha gått fram till en levande kvinna, försynt och hövligt. Efter en kort tvekan fattar hon tag i hennes fotleder och lyfter in benen på sängen, sedan drar hon ut armen under ryggen. Hennes kropp är ljummen, som en kopp te som har väntat på törst för länge, och hon är skriande mager. Gud var så hungrig att han inte kunde vänta tills hon hade avlidit. Sist Susan såg henne var för ett par år sedan, hon hade slutat att gå ut, gick inte i kyrkan på söndagarna längre. Susan känner knappt igen hennes beniga ansikte. Hon rätar ut armarna och benen, hennes rygg och hennes hals, tills hon ligger raklång med ansiktet vänt mot himlen. Flicka lilla, säger hon lågt, och hon stryker med handryggen över hennes insjunkna kinder, vad är det du har råkat ut för.

Hon avled inte i sängen, hon har fortfarande alla kläder på sig, och hennes hår är uppsatt, det är som om hon blev överfallen av Döden. Ingenting har de gjort för henne. De kunde väl ha slutit munnen på dig åtminstone, säger Susan till henne. Nog för att försummelse av det slaget förekommer bland vanliga bybor som upplever ett dödsfall för första gången, och det må för all del vara

hänt, men Elizas svåger är byns pastor och vid det här laget ligger nästan hela Millicents familj i jorden. Kanske hade pastor Jennings varit så pass skärrad och disträ att han till och med försummade att utföra de sista riterna. Hon lägger våta vaddtussar på hennes ögonlock och ber för henne, sedan binder hon en duk runt hennes haka för att hålla munnen stängd. Mellan de långa, magra benen tar hon itu med den enda av uppgifterna i hennes arbete som fyller henne med vämjelse, även om Eliza förmodligen skulle vara tacksam för hennes hjälp med just detta, för man blir mycket riktigt smutsig av att dö, det var det hon frågade Susan om för trettio år sedan. Inte lika smutsig som du är om fötterna, Susan minns det än.

Därefter tar hon av henne den vänstra skon och strumporna, hennes fötter är knotiga, och hon har långa, smala tår, slanka som fingrar. Egentligen ska hon inte göra det här förrän om en timme, och enligt anständighetens krav under ett lakan, men hon tar tvättlappen ur fatet, vrider ur den och tvättar hennes fötter. Smutsiga är de inte. Hon tänker på den förra gången, jag vill inte ha några skor, hennes vickande tår. Hon går mycket ömsint till väga, precis som hon skulle ha gjort om det var hennes egen dotter, och när det är klart torkar hon fötterna med en ren handduk. Hon lämnar dem nakna, hon tycker sig ana att hon fortfarande föredrar det.

Det är kallt i rummet, det finns ingen eldstad. Susan hittar en pläd i en av byrålådorna och skjuter in stolen till Elizas säng, där sätter hon sig sedan med pläden runt axlarna. Nervös är hon inte längre, hon är lika lugn som hon var den där första gången, med Betty i just det här huset, bara några yard härifrån. Världen har krympt till det här rummet, till den här livlösa kroppen som lämnats i Susans händer mellan det sista andetaget och graven. Ute har det blivit mörkt, i skenet från lampan ser hon snöflingorna åka kana nedför fönsterrutorna, en smal vit snörand har lagt sig på ovansidan av fönsterlisterna. På fönsterbänken skälver de förvridna skuggorna av hornen på bockskallen och de torra grenarna, och trots kylan och mörkret surrar en fet, blågrön fluga omkring i rummet. Den landar på Elizas panna och kryper över hennes kind, hennes läppar. Susan viftar irriterat bort den.